

Magdalena Cześniak-Zielińska
PWSZ Zamość
magdallenacz@wp.pl

Artyści żydowscy w Krakowie 1873-1939 (Katalog wystawy), opr. Natasza Styrna, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków 2008, ss. 248.

Sztuka żydowska w Polsce doczekała się już swoich opracowań, wśród których są prace zbiorowe, leksykony, opracowania poświęcone poszczególnym artystom, a także katalogi wystaw zbiorowych i indywidualnych. Na szczególną uwagę zasługuje dwutomowa publikacja autorstwa Jerzego Malinowskiego *Malarstwo i rzeźba Żydów Polskich w XIX i XX w.* oraz praca *Żydzi w Polsce. Obraz i słowo* pod redakcją Marka Rostworowskiego¹. Warto wspomnieć o katalogach wystaw poszczególnych artystów żydowskich tworzących i wystawiających swoje prace na ekspozycjach indywidualnych, spośród których można wymienić, m.in. *Kisling i jego przyjaciele. Katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Warszawie*, autorstwa Barbary Brus-Malinowskiej i Jerzego Malinowskiego, *Jakub Glasner 1879-1942. Katalog wystawy w Muzeum Okręgowym w Bielsku Białej* opracowany przez Teresę Bujarek-Dudek, *Stulecie Sterna. Prace Jonasza Sterna (1904-1988) z lat 30.-80.*, katalog opatrzonego kalendarium życia Jonasza Sterna autorstwa Józefa Chrobaka, *Maurycy Trębacz 1861-1941. Katalog prac istniejących i zaginionych*, opracowany przez Renatę Piątkowską². Interesujące wydają się również być katalogi z wystaw zbiorowych, tj. *Wystawa dzieł artystów żydowskich 1918-1939*, opracowany przez Kazimierza Brakonieckiego oraz *École de Paris. Artyści żydowscy z Polski w kolekcji Wojciecha Fibaka* opatrzonego wstępem Ewy Houszki, czy *Wybitni artyści żydowscy. Z kolekcji Davida Malka i Fundacji Signum* wraz z tekstem Jerzego Malinowskiego na temat żydowskiej tożsamości w sztuce nowoczesnej w Polsce³.

¹ J. Malinowski, *Malarstwo i rzeźba Żydów Polskich w XIX i XX w.*, Warszawa 2000; *Żydzi w Polsce. Obraz i słowo*, cz. I., (red.) M. Rostworowski, Warszawa 1993.

² B. Brus-Malinowska, J. Malinowski, *Kisling i jego przyjaciele. Katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Warszawie*, Warszawa 1996; T. Bujarek-Dudek, *Jakub Glasner 1879-1942. Katalog wystawy w Muzeum Okręgowym w Bielsku Białej*, Bielsko Biała 1997; *Stulecie Sterna. Prace Jonasza Sterna (1904-1988) z lat 30.-80.*, Sopot 2005; R. Piątkowska, *Maurycy Trębacz 1861-1941. Katalog prac istniejących i zaginionych*, Warszawa 1993.

³ K. Brakoniecki, *Wystawa dzieł artystów żydowskich 1918-1939. Katalog wystawy w Galerii Sztuki*

Na temat artystów żydowskich związanych z Krakowem pisała również m.in. Bożena Kowalska w książce *Twórcy – Postawy. Artyści mojej galerii*⁴, ale jak dotąd zagadnienie dotyczące krakowskich artystów żydowskiego pochodzenia żyjących i tworzących w okresie 1873-1939 nie doczekało się szerokiego i pełnego opracowania. Poza pracą Kowalskiej można wymienić kilka publikacji, w których tematyka ta jest w niewielkim stopniu poruszana, tj. *Materiały do dziejów Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie 1816-1895* i *Materiały do dziejów Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie 1895-1939*, opracowane przez Józefa Edwarda Dutkiewicza, Jadwigę Jeleniewską-Ślesińską, Władysława Ślesińskiego⁵. Tym samym, katalog *Artyści żydowscy w Krakowie 1873-1939* opracowany przez Nataszę Styryną wypełnia tę lukę wydawniczą znakomicie. Publikacja została przygotowana przy okazji wystawy pod tym samym tytułem, która odbyła się w Oddziale Muzeum Historycznego Miasta Krakowa w Starej Synagodze w dniach 28.06.-31.10.2008 w ramach obchodów 50-lecia powstania filii. Patronat honorowy nad ekspozycją objęli: Bogdan Zdrojewski, Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego RP, David Peleg, Ambasador Izraela w Polsce oraz Tadeusz Jakubowicz, Przewodniczący Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Krakowie.

Publikacja składa się z dwóch części. W pierwszej z nich znajduje się przedmowa dyrektora Muzeum Historycznego Miasta Krakowa Michała Niezabitowskiego, wprowadzenie przygotowane przez kuratora wystawy Eugeniusza Dudę oraz dwa teksty będące doskonałym komentarzem do ekspozycji autorstwa kolejno: Jerzego Malinowskiego pt. „Kraków a żydowskie środowiska artystyczne w Polsce i w Europie” oraz Nataszy Styryny pt. „Artyści żydowscy w Krakowie 1873-1939”.

Malinowski w tekście próbuje wyznaczyć cezurę pokoleniową żydowskich artystów żyjących w Polsce i w Europie. We wstępie napisał: „Haskala – żydowskie oświecenie – zmieniła w końcu XVIII i w XIX wieku stosunek Żydów do nowoczesnego europejskiego społeczeństwa i jego demokratycznych instytucji. Religijne zakazy przedstawiania postaci ludzkiej jeszcze w pierwszej połowie XIX w. prowadziły

Współczesnej BWA w Olsztynie, Olsztyn 1987; *École de Paris. Artyści żydowscy z Polski w kolekcji Wojciecha Fibaka*, Sopot 1999; *Wybitni artyści żydowscy. Z kolekcji Davida Malka i Fundacji Sigmum*. Katalog wystawy, Łódź 2004.

⁴ B. Kowalska, *Twórcy – Postawy. Artyści mojej galerii*, Kraków 1981.

⁵ *Materiały do dziejów Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie 1816-1895*, (red.) J.E. Dutkiewicz, Wrocław 1959; *Materiały do dziejów Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie 1895-1939*, oprac. J.E. Dutkiewicz, J. Jeleniewska-Ślesińska, W. Ślesiński, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969 (Źródła do dziejów sztuki polskiej. T.14. Red. A. Ryszkiewicz).

zazwyczaj uzdolnionych artystycznie Żydów do religijnej i kulturowej asymilacji”⁶. Jak się jednak okazuje, w tym czasie do głosu doszło pierwsze pokolenie żydowskich malarzy, którzy urodzili się w okresie między 1800 a 1820 rokiem i nie ulegli asymilacji. Wśród artystów tej generacji autor wymienia Moritza Daniela Oppenheima i Aleksandra Lessera. Kolejnym pokoleniem Żydów polskich uzdolnionych artystycznie byli urodzeni między 1820 a 1840 rokiem. Do ich grona można zaliczyć, m.in. Maksymiliana Fajansa, Leopolda Horowitza, czy pochodzącego z Wilna rzeźbiarza Marka Antokolskiego. Artystyczne początki polskiej tradycji żydowskiej stworzyło pokolenie urodzone w latach 1840-1860 (Stanisław Heyman, Szymon Buchbinder, Mojżesz Majmon), uważa się jednak, iż twórcą i „ojcem” malarstwa żydowskiego w Polsce był pochodzący z Drohobycza Maurycy Gottlieb. Malinowski wymienia następnie pokolenie lat 60. i 70. XIX w. (Samuel Hirszenberg, uważany za następcę Maurycego Gottlieba, twórcę krakowskiego środowiska artystycznego, Maurycy Trębacz, Artur Markowicz, Natan Altman, Abraham Eisenberg), generację artystów związanych z ruchem syjonistycznym i narodzinami europejskiego życia artystów pochodzenia żydowskiego (Alfred Nossig, Efraim Mojżesz Lilien, Wilhelm Achtel), oraz następstwami rozwoju tego ruchu, za które uznać można wystawy sztuki żydowskiej (pierwsza wystawa sztuki żydowskiej w Bazylei 1901 r., następne odbyły się w Wiedniu i Londynie w 1906 r., w Berlinie w 1907 r., pierwsza w Polsce w 1911 r.). Malinowski opisuje rozwój sztuki artystów żydowskich polskiego pochodzenia zachwyconych artyzmem Paryża, ale również zwraca uwagę na wyjazdy uzdolnionych artystów za granicę w celu poszukiwania lepszych warunków życiowych. Uważa tę emigrację za „największą stratę w historii krajowych środowisk artystycznych zapewne od czasu rozproszenia artystycznego dworu po śmierci Jana III Sobieskiego”⁷. Polskę (ziemie polskie) opuścili wówczas m.in. Stanisław Stückgold, pierwszy polski przedstawiciel awangardy XX w., Mela Muter, Louis Marcoussis, rzeźbiarz Eli Adelman, Chaim Soutine, Jakub Lipszyc, Leopold Gottlieb, Jerzy Merkel, Mojżesz Kisling, Alicja Halicka.

Kraków w tym czasie pozostawał nieco na uboczu nurtów żydowskiego życia artystycznego, mimo że był miejscem nauki wielu artystów. Adeptami krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych przed I wojną światową byli m.in. Roman Kramsztyk, Adolf Bienenstock, Józef Hecht, Leon Lewkowicz, Icchak Lichtenstein. W międzywojniu studiowali tu przedstawiciele pokolenia urodzonego między 1880-1900, tj. Samuel Cygler, Abba Fenichel, Artur Nacht (Samborski), Symcha Trachter, którzy

⁶ *Artyści żydowscy w Krakowie 1873-1939 (Katalog wystawy)*, opr. N. Styrna, Kraków 2008, s. 17.

⁷ Tamże, s. 22.

również w większości udali się na emigrację, tworząc przy tzw. „szkole francuskiej” École de Paris.

Dalej autor opisuje rozwój awangardy żydowskiej w Polsce, przywołując grupę „Jung Idysz” z Łodzi i jej członków: Jankiela Adlera, Henryka Barcińskiego, Zofię Gutentag; warszawską grupę „Blok” z m.in. Henrykiem Berlewim i Teresą Żarnower; lwowskie środowisko z Żydowskim Towarzystwem Literacko-Artystycznym, w którym działało ponad 100 artystów, m.in. Bruno Schulz, Erno Erb, Emil Kunko. Wspomina o działającym od 1932 r. ogólnopolskim ugrupowaniu „Nowa Generacja”, obejmującym zwolenników awangardy konstruktywistycznej i nowej sztuki francuskiej ze środowisk polskich, ukraińskich i żydowskich, a także grupy artystyczne tj. „Jednoróg”, „Zwornik”, „Szczep Rogate Serce”. Następnie Malinowski przechodzi do omawiania zwolenników awangardy o lewicowych poglądach i tu wymienia ugrupowania: lwowskie „Artes” z udziałem Aleksandra Riemera, Ludwika Lille, Marka Strenga; Grupę Krakowską (1932-37) z m.in. Henrykiem Wicińskim, Jonaszem Sternem, Saszą Blonderem, Marią Jarema, Szymonem Piaseckim, Bertą Grünberg; warszawską „Czapkę Frygijską” z Józefem Hermanem, Izaakiem Perelem, Henrykiem Szererem.

W okresie II wojny światowej działalność ugrupowań, żydowskich środowisk artystycznych na terenie Polski uległa zawieszeniu. Niewielu artystów przeżyło okres okupacji, zaś ci, którzy ocalili, wyjechali z kraju. Podsumowując swój tekst Malinowski napisał: „Sześć pokoleń żydowskich artystów (...) na stałe wpisało się w sztukę Polski i Europy. Wnieśli do niej odmienny sposób widzenia i interpretacji świata, charakterystyczną ekspresję kolorów i form. Wprowadzili własne, odwołujące się do Biblii i historii żydowskiej tematy, symbolikę i idee, w których zawarli dążenie do zachowania tradycji, ale też walkę o tolerancję religijną i narodową oraz pragnienie współkształtowania judeo-chrześcijańskiej Europy, które przekreślił niemiecki faszyzm”⁸.

Tekst Styryni zamieszczony w katalogu odnosi się już bezpośrednio do żydowskiego środowiska artystycznego w Krakowie. Autorka przyjęła chronologiczny układ swego eseju, wyszczególniając w nim kolejne części nadając im podtytuły. Pierwszy, zatytułowany „Żydowskie studenci krakowskiej Szkoły Sztuk Pięknych” dotyczy żydowskich adeptów wówczas jeszcze Szkoły Sztuk Pięknych (do początków XX w.). Styryna wspomina, iż pierwszym studentem tej narodowości był Samuel Wolf, który rozpoczął studia w roku akademickim 1819/1820, zaś w latach 1818-1873 łącznie znalazło się w Szkole niespełna 16 Żydów. Autorka wyjaśnia, iż nie było to

⁸ Tamże, s. 30.

związane z brakiem zainteresowań czy zdolności artystycznych wśród Żydów, ale przede wszystkim wynikiem ograniczeń wynikających z religii i tradycji⁹. Ponadto, część studentów żydowskich, którzy częściej, poniekąd wskutek zmian związanych z haską zaczęli wstępować do krakowskiej Szkoły Sztuk Pięknych, często spotykała się z wyraźną niechęcią swoich kolegów. Niewybredne ataki o podłożu antysemitycznym skierowane były m.in. do Maurycego Gottlieba, ucznia Jana Matejki, który wielokrotnie opuszczał Kraków. Mimo to, z roku na rok liczba Żydów studiujących w Krakowie wzrastała, zwłaszcza po zmianach reorganizacyjnych, jakie nastąpiły na uczelni. Nie zniechęciła ich również postawa ówczesnego dyrektora Szkoły Sztuk Pięknych, Jana Matejki, który podczas wystąpienia rozpoczynającego rok akademicki 1882 zaapelował do studentów wyznania hebrajskiego, żeby pamiętali, iż „sztuka nie jest handlową spekulacyjną jakąś robotą, lecz pracą w wyższych celach ducha ludzkiego, w miłości Boga z miłością kraju złączona”¹⁰.

Kolejna część tekstu Styrny zatytułowana „Pierwszy żydowski krąg artystyczny” odnosi się do ugrupowań artystycznych, w których krakowscy Żydzi uczestniczyli na przełomie wieku XIX/XX. W roku 1904 do Krakowa powrócił Samuel Hirszenberg, którego obraz *Żyd Wieczny Tułacz* nagrodzono na światowej wystawie w Paryżu brązowym medalem. Jego mieszkanie przy ulicy Smoleńsk, kawiarnia „Secesja” stały się miejscem spotkań młodych adeptów przekształconej w 1900 r. Akademii Sztuk Pięknych, uznanych już przez środowisko artystyczne absolwentów oraz sympatyków. Do grona bywalców należeli, m.in. Leopold Gottlieb, Henryk Kuna, Jerzy Merkel, Mojżesz Kisling, a także krytyk Emil Reiter, dr Józef Liebeskind. Krąg związany z Hirszenbergiem rozpadł się w 1907 r., kiedy to artysta rozczerowany atmosferą Krakowa udał się do Jerozolimy, aby objąć posadę profesora szkoły artystycznej „Becalel”.

„W życiu artystycznym międzywojennego Krakowa” to trzecia część tekstu Styrny. Autorka opisała w tym miejscu zaangażowanie artystów żydowskich w inicjatywy środowiska krakowskiego bez podejmowania własnych działań, tj. Ekspresjoniści Polscy (od 1919 r. Formiści), kapiści, Cech Artystów Plastyków „Jednoróg”, Zrzeszenie Artystów Plastyków „Żwornik”. Do własnych inicjatyw artystów-Żydów zaliczyła m.in. Żydowskie Towarzystwo Krzewienia Sztuk Pięknych, Zrzeszenie Żydowskich Artystów Malarzy i Rzeźbiarzy w Krakowie. Zwłaszcza to drugie ugrupo-

⁹ „Nie będziesz czynił żadnej rzeźby ani żadnego obrazu tego, co jest na niebie wysoko, ani tego, co jest na ziemi nisko, ani tego, co jest w wodach pod ziemią... (...)”. (Wj 20,4-5, Biblia Tysiąclecia, III wydanie, 1980).

¹⁰ *Artyści żydowscy w Krakowie*, s. 39.

wanie prężnie działało w środowisku artystycznym, zajmując się wystawiennictwem na szeroką skalę (w ciągu 8 lat urządzono 50 wystaw), organizowaniem prelekcji, dyskusji na temat sztuki żydowskiej, jej dorobku, odrębności. Członkami Zrzeszenia byli m.in. Abraham Neuman, Henryk Hochman, Artur Markowicz, Jakub Glasner, Norbert Strassberg. W 1933 r. doszło do oficjalnego rozłamu ugrupowania, w wyniku którego część artystów znalazła się w utworzonej rok wcześniej lewicującej Grupie Krakowskiej, związanej z Teatrem „Cricot”. Członkami Grupy narodowości żydowskiej byli m.in. Jonasz Stern, Sasza Blonder, Berta Grünberg, Szymon Piasecki, Erna Rosenstein. Swego rodzaju „ogniwem” łączącym Grupę Krakowska ze Zrzeszeniem Artystów Malarzy i Rzeźbiarzy w Krakowie był rzeźbiarz Mojżesz Szwanenfeld.

Omawiając twórczość żydowskich artystów związanych z Krakowem we wspomnianym okresie autorka w ostatniej części swojego tekstu zatytułowanej „Studenci krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych w środowisku paryskim” koncentruje się wokół działalności tej społeczności we Francji. Co prawda, jak zaznaczyła autorka, niewielu spośród tych twórców było urodzonymi krakowianami, a raczej związanymi z Krakowem poprzez studia na ASP, jednak na pewno w znaczący sposób przyczynili się do rozwoju sztuki żydowskiej, utożsamiając się ze stolicą Małopolski. W Paryżu skupieni byli głównie wokół *École de Paris*. Ze środowiskiem tym związani byli m.in. Mojżesz Kisling, Louis Marcoussis, Alfred Aberdam, Sasza Blonder, Natan Grunsweigh, Efraim Mandelbaum.

Część druga publikacji, zatytułowana „Katalog”, przedstawia 150 najcenniejszych prac 50 artystów malarzy i rzeźbiarzy pochodzenia żydowskiego, którzy w okresie 1873-1939 byli związani z Krakowem ze względu na pochodzenie, studia na Akademii Sztuk Pięknych, działalność twórczą, wystawiennictwo. Dzieła charakteryzują się ogromną różnorodnością: dostrzec tu można wszystkie nurty i style występujące w owym czasie w sztuce polskiej i zagranicznej. Artyści, których prace znalazły się na wystawie to: Alfred Aberdam, Józef Badower, Dorota Berlinerblau-Seydenmannowa, Sasza Blonder, Szymon Buchbinder, Samuel Cygler (Ziegler), Izydor Czaj-Goldhuber, Herman Ehrman, Abba Fenichel, Karol Förster, Szymon Frommer, Jakub Glasner, Henryk Gotlib, Leopold Gottlieb, Marcin Gottlieb, Maurycy Gottlieb, Berta Grünberg, Wolf Grünberg, Alicja Halicka, Samuel Hirszenberg, Henryk Hochman, Ralf Immerglück, Mojżesz Kisling, Syriusz Korngold, Henryk Kuna, Leon Lewkowicz, Efraim Mandelbaum, Louis Marcoussis, Artur Markowicz, Zygmunt Menkes, Jerzy Merkel, Abraham Messer, Simon Mondzain (Szamaj Mondsajjn), Szymon Müller, Artur Nacht-Samborski, Norbert Nadel, Abraham Neuman, Jakub Pfefferberg, Szymon Piasecki, Leon Rosenblum, Emil Schinagel, Leo Schönker, Mojżesz Schwanenfeld, Dawid Seifert, Jonasz Stern, Norbert Strassberg, Maurycy Trębacz, Wilhelm Wachtel, Abraham Weinbaum.

Obiekty, które znalazły się na ekspozycji pochodzą ze zbiorów: Biblioteki Jagiellońskiej, Fundacji VOX-Artists, Galerii Dyląg, Kolekcji Wojciecha Fibaka, Muzeum Częstochowskiego, Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Muzeum Historii Żydów Polskich w Warszawie, Muzeum im. Anny i Jarosława Iwaszkiewiczów w Stawisku, Muzeum im. Jacka Malczewskiego w Radomiu, Muzeum Lubelskiego w Lublinie, Muzeum Mazowieckiego w Płocku, Muzeum Narodowego w Krakowie, Muzeum Narodowego w Poznaniu, Muzeum Narodowego w Warszawie, Muzeum Narodowego we Wrocławiu, Muzeum Niepodległości w Warszawie, Muzeum Okręgowego w Tarnowie, Muzeum Okręgowego w Toruniu, Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli, Muzeum Sztuki w Łodzi, Muzeum Śląskiego w Katowicach, Muzeum Uniwersyteckiego w Toruniu, Muzeum Zagłębia w Będzinie, Muzeum w Bielsku-Białej – Zamek, Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie. Fotografie zostały udostępnione przez: Muzeon Tel Awiw le-Omanut w Tel Awiwie, Miszkan le-Omanut w Ein Harod, Muzeon Izrael w Jerozolimie, Ben Uri Gallery w Londynie, Musée du Petit Palais w Genewie. Ponadto zamieszczono biogramy artystów opracowane przez Nataszę Styrnę. Katalog opatrzony jest także bibliografią oraz indeksem nazwisk.

Warto podkreślić, iż dwujęzyczny katalog (j. polski i angielski) przygotowano bardzo starannie. Dotyczy to zarówno części opisowej, jak również ilustracyjnej. Autorzy tekstów to historycy sztuki o ugruntowanym dorobku; jakość ilustracji jest bez zarzutu, zaś kolorystyka reprodukowanych w katalogu dzieł wydaje się być oddana wiernie, co nie jest bez znaczenia w tego typu publikacjach. Czytelnik i kolekcjoner otrzymał pozycję godną polecenia.